

Көрнекті түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы,
профессор М. Томановтың 90 жылдығына арналған
«ТҮРКІТАНУДАҒЫ ДИАХРОНДЫҚ ПАРАДИГМА» атты
халықаралық
ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 2022 жылдың 3 наурызы

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции
«ДИАХРОННАЯ ПАРАДИГМА В ТЮРКОЛОГИИ»
посвященной 90-летию доктора филологических наук,
профессора М. Томанова

Алматы, 3 марта 2022 года

MATERIALS

International scientific and theoretical conference
«The diachronic paradigm in turkology» dedicated
to the 90th anniversary of the birth of the outstanding turkologist,
Doctor of Philological Sciences, Professor M. Tomanov

Almaty, 3 march, 2022

Жалпы редакциясын басқарған:

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж. Түймебаев*

Ғылыми редакциясын басқарған:

филология ғылымдарының докторы, профессор *А. Салқынбай*
филология ғылымдарының докторы, профессор *Р. Авакова*

Жауапты шығарушылар:

Ж. Абитжанова, Б. Каспихан

Көрнекті түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор М. Томановтың 90 жылдығына арналған «Түркітанудағы диахрондық парадигма» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары (2022 жылдың 3 наурызы). – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 251 б.

ISBN 978-601-04-5898-7

Жинаққа көрнекті түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор М. Томановтың 90 жылдығына арналған «Түркітанудағы диахрондық парадигма» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары еніп отыр. Кітап қазақ тіл білімінің тарихы, түркітану, қазақ тілінің теориялық мәселелері, ұлттық таным, ұлттық код, лингвомәдениеттану, оқыту әдістемесі мәселелерін зерделеп жүрген мамандарға, филология, тарих, педагогика факультеттерінің докторанттарына, магистранттары мен студенттеріне, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

KK: Toparlı → 1999.
LÇT: Şeyh Süleyman Efendi → 1928.
LD: Karaağaç → 1997.
LM: Çelik → 1996.
Man I: Le Coq → 1912.
Man II: Le Coq → 1919.
Man III: Le Coq → 1920.
MKb: Ölmez → 1993.
MS: Toparlı → 1987.
Muh.: Battal → 1997.
SD: Eraslan → 1999.
SS: Tural → 2015.
ŞHD: Karasoy → 1998.
TA: Toparlı → 2000.
TDES: Eren → 1999.
TEH: Abik → 1993.
TT I: Bang → 1929a.
TT II: Bang → 1929b.
TT III: Bang → 1930a.
TT IV: Bang → 1930b.
TT V: Bang → 1931.
TT VI: Bang → 1934.
TT VII: Arat → 1937.
TT VIII: Gabain → 1954.
TZ: Atalay → 1945.
U I: Müller → 1908.
U II: Müller → 1910.
U III: Müller → 1920.
U IV: Müller → 1931.
USp: Radloff → 1928.
UW: Röhrborn → 2010-2015.
Uyg.: Uygurca

Mehmet ÖLMEZ

филология ғылымдарының докторы
Ыстамбұл Университеті, Әдебиет факультеті,
Қазіргі түркі тілдері мен әдебиеттері бөлімінің профессоры
(Ыстамбұл, Түркия).

Буркитбаева Ш.

Ыстамбұл Университеті, Әлеуметтік ғылымдар институты,
Көне түрік тілі бөлімінің докторанты, (Ыстамбұл, Түркия)

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІКТЕР («Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тіліндегі мәтін негізінде)

Аңдатпа. Мақалада көне ұйғыр тілі мен қазақ тілі арасындағы лексикалық сәйкестіктер қарастырылады. Көне ұйғыр тілі - басқа түркі тілдері сияқты қазіргі қазақ тілінің де шығу тегі болып табылатын көне түркі тілінің бір тармағы. Мақаланы жазу барысында көне ұйғыр тілі мен қазақ тілінің лексикалық тұрғыдан өте жақын екендігін байқадық. Қазіргі қазақ тілінде көптеген сөздер сол бастапқы, тарихи мағынасын жоғалтпаған қалпында қолданылады. Кейбір сөздердің аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырағанымен, мағынасын сақтаған қалпында қолданыста екендігін анықтадық. Мақалада «Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндегі сөздер пайдаланылды. Неміс – Тұрпан экспедициясы барысында табылған бұл мәтін қазіргі Моңғолия жеріндегі Ұйғыр хандығы заманында үшінші ұйғыр қағаны болған Бүгү Қаған (759-780) тұсында 762-763 жылдары манихейзм дінін қабылдаған уақыттарда жазылған. Біз пайдаланып отырған мәтін түрік ғалымы, түрколог Б. Өзбайдың еңбегінен алынған үзінді. Мәтіндегі сөздердің көпшілігінің бүгінгі қазақ тілінде аздаған өзгеріске ұшырап немесе мүлде өзгермей, сол қалпында қолданылуы қызығушылығымызды арттырды. Мақалада жүзге тарта сөзді лексикалық тұрғыдан салыстырып, мүмкіндігінше талдап көрсетуге тырыстық. Сондай-ақ, жұмысты жазу барысында қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры көне түркі сөздеріне бай екендігіне тағы да көз жеткіздік.

Түйін сөздер: қазақ тілі, көне ұйғыр тілі, лексика, салыстыру, тарихи мағына.

Abstract. The article considers lexical similarities between the ancient Uyghur language and the Kazakh language. The ancient Uyghur language is a branch of the ancient Turkic language, which, like other Turkic languages, is the origin of the modern Kazakh language. While writing the article, we noticed that the ancient Uyghur language and the Kazakh language are very close lexically. Many words in the modern Kazakh language are used without losing their original, historical meaning. We have found that some words are used with a slight phonetic change, but they retain their meaning. The article uses words from the ancient Uyghur text «All Kagan's Perception of Manichaeism». This text, found during the German-Turpan expedition, was written in 762-763 during the reign of Bugu Kagan (759-780), the third Uyghur kagan in the time of the Uighur Khanate in present-day Mongolia, when he converted to Manichaeism. The text we use is written by a Turkish scientist, turkologist B. Excerpt from Uzbay's work. We are interested in the fact that most of the words in the text are used in today's Kazakh language with little or no change. In the article we tried to lexically compare and analyze about a hundred words. Also, during the writing of the work, we once again saw that the vocabulary of the modern Kazakh language is rich in ancient Turkic words.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілінде көне түркі сөздері басқа түркі тілдерімен салыстырғанда өте көп сақталған және кең қолданысқа ие. Әрине кейбір сөздер аздаған дыбыстық, кейде мағыналық өзгерістерге де ұшыраған. Мақаламыздың мақсаты көне ұйғыр тілі мен қазақ тілі арасындағы лексикалық ұқсастықты ашып көрсету және талдау мақсатында алынған көне ұйғыр тіліндегі сөздердің қазіргі қазақ тілінде қолданыста болып болмағандығын анықтау. Мақалада Неміс – Тұрпан экспедициясы барысында табылған «Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндегі сөздер пайдаланылды. Мәтін ТТ 276^a және ТТ 276^b нөмерімен тіркелген барлығы 96 жолдан тұрады. Алғаш рет ғалымдар В. Банг және А. вон Гаваин тарапынан 1929 жылы неміс тіліне аударылып, транскрипциясы, мәтіннің түпнұсқасымен бірге жарияланды. Моңғолия жеріндегі Ұйғыр қағандығы дәуірінде 3 Ұйғыр қағаны болған Бүгү Қаған 759-780 жылдар аралығында елді билейді. Бүгү Қаған 762-763 жылдары манихейзм дінін қабылдайды. Манихейзм дінінің негізін қалаған б.д.к. III ғасырда өмір сүрген, сурет салуды ұнататын, дүниедағы жақсылық пен жамандықтың, қараңғылық пен жарықтың әу бастан бір-бірімен арпалысып келе жатқандығына сенетін Мани атты христиан екендігін білеміз. Осы Маниді қолдаған ұйғыр қағандарының арқасында манихейзм діні ұйғырлар арасына кең тараған. Дінбасы Мани сурет салғанды ұнататындықтан манихейзм дініне тән ерекшелік жарықтың үстіне сурет салу. Сондықтан да, манихейзм дініне қатысты барлық жазба ескерткіштер, пұттар әр түрлі суреттермен, гүлдермен безендірілген. Бұл тақырыпта Сузанна Гулаксығылыми мақалаларынан бөлек екі кітап жазып (2001, 2005) жариялады. Кітаптарында Берлинде сақталған мәтіндер мен салынған суреттердің бөлшектерінің каталогын берген. Мәтіндердің үзінділері мен суреттердің қиындылары суретті кітап бөлшектері, тері кітап қаптары, жібек кітаптар, боялған және иленген шүберектер қиындылары, қабырға суреттері атты тақырыпшалармен берілген.

МК III 6368 (Суреттермен безендірілген көне ұйғыр тіліндегі мәтін. Үлкейтілген түрі, Азия өнері музейі. Берлин.)

В. Банг пен А. вон Гаваиннен кейін түрік ғалымы С. Чагатай (1963) мәтінмен жұмыс істейді. Мәтіннің тіліне байланысты ғалым Шинаси Текин ұйғырлардың мани дінін қабылдаулары туралы мақаласында жазады. (Ш.Текин «Мани дінінің ұйғырлар тарапынан мемлекет діні ретінде қабылдануының 1200 жылы мерейтойына орай үзік сыр (762 – 1962)» 6-8 б, TDAY – Belleten 1962, s.1-11). Кейіннен Ларри Кларк Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы жайындағы мақаласында мәтіннің бір бөлімінің аудармасын берген. (Кларк, 2000: 83-123). Б. Өзбайдың еңбегінде де негізінен осы Кларктің зерттеуі пайдаланылған. Жалпы манихейзм дініндегі ұйғырлар тақырыбында сөз қозғағанда міндетті түрде Ларри Кларк пен З. Өзертуралдың еңбектеріне жүгінген жөн. Мақаламызға ғалым Б. Өзбай зерттеп, аударған мәтінді пайдаландық.

«Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты мәтіннен жүзге тарта сөзді алып қазіргі қазақ тілімен салыстырып ұқсас тұстарын тауып, қазіргі таңда қолданыста болып болмағандығын зерделедік.

[m(e)n] t(e)ŋri m(e)n sizni birle t(e)ŋri yèriŋerü ba[rgay] 2 [m(e)n] dendarlar inçe kikiŋ bèrdiler biz arıg [biz biz] 3 [dèn]dar biz t(e)ŋri ay(i)gın tüketi işleyür biz k[altı] 4 et'öz kodsar biz t(e)ŋri yèrinberü (yèriŋerü oku.) bargay biz ne [üçün] 5 tèsar biz t(e)ŋri y(a)rl(i)gın adrok kılmaz biz ... 6 yüzümüz utru ulug ıy(i)nç basınç alp [emgekler] (?) 7 erür anı üçün t(e)ŋri yèrin bulgay biz ... 8 t(e)ŋrim siz törösüzün üdsüzke k(e)ntü [özünüz] 9 yaz(i)nsar siz , ötrü kam(a)g èliŋiz bulgan[gay] ... 10 bo kam(a)g türk bodun t(e)ŋrike y[azok] 11 kıltaçı bol[gay]lar , kanyuda dendarlar(i)g [bulsar] 12 basıngay ölö[rge]yler, y(e)me bo t[ört buluntakı] (?) 13 dendarlar kim [ta]vgaç yèrinte a[zu yme] ... (?) 14 tört küse[n]te] kèrü ku[z ilgerü bèrigerü alku]- (15 ka ulug ada ıy(i)nç basınç bolgay ka[nyuda] 16 n(i)goşaklar(i)g sartlar(i)g bulsar alku ni ölörgey bir 17 ti[rı]g [ı]dmagaylar , y(e)me bo [siziŋ] èli[ŋiz]de [siz]iŋ (?) 18 y(a)[rl(i)g]ın ulug edgü kılınçlar kılmuş bolur y(e)me 19 ... [tar]kan k(e)lgi[n]çe siz[iŋ] èliŋizde kılmuş 20[boltı y](e)me t(e)ŋrim birök k(e)n]tü özünüzke te/.. (?) 21 [siz] edgü törö edgü kılınç alku kalgay y(e)me 22 ... [t](a)rkan bo montag törlüg kı[z] ada 23 [ıyınç basınç] anıg kılınç kılmuş bolgay siziŋ 24 [èliŋiz artagay teŋri yèriŋerü bargu yolunuz 25 [anti]n öŋi bolgay , y(e)me bo sav(i)g ay(i)g<ıg> ant[a kèn] 26 ... t(e)ŋri mojak èşidgey neŋ taplamagay y(e)m[e] 27[sev]megey , y(e)me t(e)ŋri èlig dendarlar birle ik[i] 28[kün] tün bo savlar(i)g sözleştiler üçünç 29[kün]te] bir küzetke tegi tegi t(e)ŋriken inçek kat(i)glantı 30[anta] kèn t(e)ŋri èlig köŋüli az kogşadı ol

ada: қауіп, қатер. Көне ұйғыр тіліндегі «ада» сөзі қазақ тілінде «қауіп» мағынасында қолданылмайды. Дегенмен «ада» сөзін басқа мағынада «дым жоқ, ештеңе қалдырмады» мағыналарында қолданамыз. Мысалы: Бәрін жеп қойды, ада қылды. Содан бері келген жоқ, ада-жүдә көрмедік.

adruk: басқа, басқаша – қазақ тілінде «адрок, адрук» сөзі «айыр, айыру» болып дыбыстық өзгеріске ұшырап қолданылады. «Айрықша» сөзі де осы сөздің түбірінен тараған.

alku: барша, барлығы. Қазақ тілінде «алку» сөзі қолданылмайды.

anı: оның. Қазіргі таңда аздаған дыбыстық өзгеріске ұшыраған түрінде қолданысқа ие.

anıg: жаман. Бұл сөз тілімізде қолданылмайды.

anta: одан, содан. Бұл сөз де «анта» деп қазақ тілінде қолданылмайды.

arıg: таза, пәк. XIV ғасырға дейін (Кодекс Куманикус) қыпшақ тілдерінде қолданылып келген «арығ» сөзі қазіргі қазақ тілінде мағынасы сәл тарылып, әрі дыбыстық өзгерістерге ұшырап «сұлу, әдемі, пәк» мағыналарында «ару» деп қолданылады.

arta-: шіру, құру, бұзылу, жоқ болу. Қазақ тілінде қолданыста емес.

ayıg: әмір, бұйрық. «айығ» сөзі де қазіргі қазақ тілінде «әмір, бұйрық» мағынасында қолданылмайды.

az: аз. «аз» сөзі қазақ тілінде басқа түркі тілдеріндегі сияқты сол қалпында сақталған.

azu: немесе. Қазақ тілінде «азу» сөзі қолданылмайды.

bar: бар, бару. Қазіргі қазақ тілінде сол қалпында қолданыста.; **-gay:** «-ғай» жалғауы қазіргі тілімізде қалау рай жұрнағы болып қолданылады.

basın- ölür- : басын өлтір; басыну, басу, өлтіру. Ескі ұйғыр тіліндегі «басын өлүр» қос сөзі қазақ тілінде қос сөз болудан шығып, әрқайсысы өз алдарына бөлек-бөлек мағыналы сөз болып қалыптасқан. «басу, басыну, өлтіру» түрінде қолданылып, тарихи мағынасын бүгінге шейін сақтап қалған сөздердің бірі.

bër-: бер. Тілімізде «бер» сөзі дәл сол қалпында қолданыста.; **+di:** етістіктің өткен шағы

bëri: оңтүстік. «бери» сөзі де қазіргі қазақ тілінде «оңтүстік» болып қолданылмағанымен «бері, бергі жағы» мағыналарын беріп, этимологиясы бір екендігін көрсетеді..

bir: бір – сан есім. Қазіргі қазақ тілінде де дәл сол тарихи мағынасында қолданылады.

birle: «бірге» болып аударылғанымен грамматикалық тұрғыдан талдаған кезде «бирле» сөзінің түбіріне қазіргі қазақ тілінде «мен, бен, пен, менен, бенен, пенен» жалғаулары ретінде аударылатын, «н» («**birle+n**») жалғауын жалғау арқылы жасалады, десек те, қазақ тілінде «бірлен» сөзі жоқ, оның орнына «мен, бен, пен, менен, бенен, пенен» жалғаулары қолданылады.

biz: біз - қазіргі қазақ тілінде де дәл сол қалпында қолданыста.

bo: бұл. «бо» сөзі де еш өзгеріссіз қолданылып келе жатқан сөздердің бірі.

bodun: халық. «бодун» қазақ тілінде еш кездеспейді.

bol-: бол, болу. Түбірі «бол» етістігінен шығатын бұл сөз қазақ тілінде тарихи қалпын сақтаған күйі кең қолданылады.

bul-: тап, табу. Түбірі «бул» (аудармасы «табу») етістігінен шыққан бұл сөз қазақ тілінде қолданылмайды. ; **+gay:** Көне ұйғыр тіліндегі «-ғай» жалғауы қазіргі тілімізде «-ғай, -гей, -қай, -кей» қалау рай жұрнағы болып қолданылады.

bulgan-: былған, былғану. «булган» (аудармасы «былғану») сөзі әлі күнге шейін еш өзгеріссіз, бастапқы мағынасымен қолданылынып келеді.

buluң: бұрыш. Қазақ тілінде «булуң» сөзі қолданылмайды. ; **+taki:** «тақы» жалғауы қазіргі ана тілімізде бір заттың мекен-жайын білдіретін –тағы, -тегі құранды жұрнағымен сәйкес келеді.

dëndarlar: діндарлар. Қазіргі қазақ тілінде де «діндар» сөзі қолданылғандықтан, бір қарағанда бұл сөз көне түркі тілдерінен бері қолданыста келе жатқандай көрінеді. Алайда бүгінгі біз қолданып жүрген «діндар» сөзі парсы тілінен енген «дінге берілген, діннің шарттарын бұлжытпай орындайтын адам» мағыналарында қолданылатын сөз. Ал көне ұйғыр тіліндегі «діндар» сөзі «таңдаулы, ерекше, жоғары дәрежелі, дінбасы, элита» мағыналарында қолданылған. **+(ı)g:** Бұл жерде көне түрікшедегі «ыг» жалғауының «-ды, -ді, - ты, -ті» табыс септігінің жалғауын білдіретінін атап өтпекшіміз.

edgü: игі, жақсы, сауап. Көне ұйғыр тіліндегі «едгү» сөзі қазақ тілінде де «жақсы» мағынасын беріп, мағыналық жағынан көп өзгеріске түспей, тек дыбыстық өзгеріске ұшырап «игі» болып қолданылады.

ël: ëliñiz: еліңіз. Бұл сөз «ел, мемлекет, халық» мағынасында сол қалпында, еш өзгеріссіз кең қолданысқа ие. **+ iñiz:** тәуелдік жалғауы II жақ, көпшетүрі.

ëlig: қаған. Қазақ тілінде «елиг» сөзі қолданылмайды.

er: еді. Көне ұйғыр тіліндегі «ер» сөзі қазақ тілінде «е» түбірінен тарап «еді, екен, емес» болып, кең қолданылады.

ëşid-: есті. Көне түркі тіліндегі «ешид» сөзі де қазақ тілінде «есту» болып аздаған дыбыстық өзгеріске еніп, тарихи мағынасын жоғалтпаған қалпы қолданылып отыр.

et'öz: өзіміз, етіміз және өзіміз. «етөз» сөзі қазақ тілінде жоқ. Будда дініне тән термин ретінде қолданылатын «етөз» сөзінің будда діні бармаған жерлерде кездеспеуі де заңдылық.

ilgerü: шығыс. «илгерү» сөзі тілімізде «шығыс» сөзі ретінде қолданылмағанымен «ілгері, алға» мағыналарында қолданылады. Этимологиялық тұрғыдан алғанда шыққан тектерінің бір сөз екені анық.

iñçe: осылай, солай деп аударылады. Тілімізде «инче» сөзі қолданылмайды.

iñçek: соншалықты. «инчек» сөзі қазақ тілінде қолданыста жоқ.

işle-: істеу, орындау, жасау. Тілімізде «ішле» сөзі аздаған дыбыстық өзгеріске түсіп «істеу» болып қолданыста.

id-: жіберу, қалдыру. Қазақ тілінде «ыд» етістігі өз алдына қолданылмай, «жіберу» етістігінің ішінде қолданылады. Мысалы: жібер- < йібер- < ыйыбер - < ыду бер.

k(e): кел, келу. Түбірі «кел» етістігінен шығатын бұл сөз бүгін де сол қалпында қолданылады.

k(e)ntü[özünüz]: өзіңіз. Қазіргі қазақ тілінде «кентү өзі» қос сөзі қолданылмағанымен «өзі» сөзі сол өз мағынасында қолданылады.

ka: туыс. Қазақ тілінде «ка» сөзі қолданылмайды.

kaltı: солай. Қазақ тілінде «қалты» сөзі қолданылмайды.

kam(a)g: барлық. «қамағ» сөзі де тілімізде қолданыста жоқ.

kanyu: қай жақ. «канью» сөзі «қай жақ», еліміздің кейбір аймақтарында ауызекі тілде «қай йақ» болып дыбыстық өзгеріске түсіп қолданылады.; **+da:** -да, -де табыс септігінің жалғауы.

kat(i)glan-: қатыс, жұмыс істе. «катыглан» сөзі де біраз дыбыстық өзгеріске ұшырап «қатыс» болып, мағынасы өзгермеген қалпында қолданылады.

kèn: кейін. Көне ұйғыр тіліндегі «кен» сөзінің қазақ тілінде «кейін» болып қолданылуына қарап бұл сөзді тарихи қалпын сақтаған сөздер қатарына жатқызамыз.

kèrü: батыс. Қазақ тілінде «керу» сөзі «батыс» мағынасында емес «кері, теріс» мағыналарында қолданылады. Дегенмен бұл сөздердің этимологиясы бір, яғни, шыққан тектері бір болып табылады.

kikinç: жауап. Қазақ тілінде «кикинч» сөзі жоқ.

kim: кім. Қазіргі қазақ тілінде «кім» сөзі грамматикалық және мағыналық тұрғыдан дәл сол қалпында қолданыста.

kıl-: қылу. Түбірі «қылу» етістігінен шығатын бұл сөз ана тілімізде «қылу» көмекші етістігі ретінде кең қолданылады. Көне ұйғыр тіліндегі мағынасымен бірдей мағынада қолданылады. **+maz:** болымсыздықты білдіретін жалғау. **kıl-taçı:** қылушы, жасаушы. Көне тілдегі «кылтачы» сөзінің де түбірі «қылу» етістігінен шығады. Қазіргі қазақ тілінде «қылушы» көмекші етістігі ретінде кең қолданылады.

kılınç: іс. Қазіргі қазақ тілінде қолданыста емес.

kız: жұт. Бұл сөз тілімізде қолданыста жоқ.

kod-: қой, қою. Қазақ тілінде «қод» сөзі «қой, қою» болып белсенді қолданысқа ие.; **+sar:** -са, -се шартты рай жалғауы.

kogşa-: жұмсару. «когша» (аудармасы «жұмсару») етістігі қазақ тілінде қолданылмайды.

köjül: көңіл. Көне түркі тіліндегі «көңіл» сөзі қазіргі қазақ тілінде де дәл сол бастапқы қалпында сақталған кең қолданыстағы сөздердің бірі.

kün: күн. «күн» сөзі тілімізде сол бастапқы қалпында сақталған. Қазіргі таңда кең қолданысқа ие.

kuz: солтүстік. «куз» сөзі де тілімізде қолданылмайды.

küzet: күзет. Көне ұйғыр тіліндегі «күзет» сөзі қазіргі қазақ тілінде де «күзет» болып қолданылып, бастапқы қалпында белсенді қолданыстағы сөздердің бірі болып табылады.;

+ke: -қа, -ке, -ға, -ге – барыс септігінің жалғауы.

m(e)n: мен – қазіргі қазақ тілінде де дәл сол қалпында қолданыста.

montag: мұндай. Тілімізде «монтағ» сөзі аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырап «мұндай» болып қолданылады. Тарихи мағынасын сақтап қалған.

n(i)goşak: мүмин. Көне ұйғыр тіліндегі дінге берілген, мүмин мағыналарын беретін «нигошак» сөзі тілімізде қолданыста жоқ.; **+lar:** көптік жалғауы.; **+(i)g:** -ды, -ді, -ты, -ті - табыс септігінің жалғаулары

ne: не – сұрау есімдігі қазіргі қазақ тілінде де дәл сол қалпында қолданыста.

neң: нең, еш. «нең» сөзі де қазіргі қазақ тілінде белсенді қолданыстағы сөздердің бірі. Мысалы: Онда нең бар? Ол үйде тағы нең қалды?

ölür-: өлтір. Көне ұйғыр тілінде де түбірі «өл» сөзінен шыққан бұл етістік қазіргі қазақ тілінде де сол қалпында қолданылады.

öñi: басқа, бөлек, өзгеше. «өңи» сөзі қазақ тілінде қолданылмайды.

ötrü: сосын. «өтру» сөзі қазіргі таңда тілімізде қолданылмайды.

sart: сарт. «сарт» сөзі соғды тілінен енген «саудагер, керуенші» мағыналарын білдіретін сөз. Тілімізде «сарт» сөзі өзбек халқына қарата айтылады.; **+lar:** көптік жалғауы.; **+(i)g:** -ды, -ді, -ты, -ті - табыс септігінің жалғаулары

sav: сөз. Көне түркі тіліндегі «сав» сөзі қазақ тілінде қолданылмайды деп айтқанымызбен, кейбір сөз тіркестерінде «сөйлеу мәнері, сөйлеу әдісі» мағыналарында қолданылады. Мысалы: Сөз саптауы жаман емес. Бұл жерде «сөз саптауы» яғни, сөйлеуі, сөйлеу мәнері жаман емес екендігін айтып тұр.

sev: ұнату. Сөздің түбірі «сев» (сүю, ұнату мағынасын береді) Көне ұйғыр тіліндегі «сев» сөзі қазақ тілінде «сүй» түрінде қолданылады. Дыбыстық өзгеріске ұшырағанмен мағынасын сол қалпында сақтаған сөз.

siz: сіз. Сөздің түбірі «сіз» есімдігі бүгін де сол қалпында қолданыста. ; **+iñ:** -дың, -дің, -тың, -тің – ілік септігінің жалғауы.

sizni: сізді – «іі» жалғауы қазіргі қазақ тілінде табыс септігінің «-ды, -ді, -ты, -ті» жалғауларының мағынасын береді.

söz: сөз. Көне ұйғыр тіліндегі «сав» сөзі де тілімізде аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырағанымен тарихи қалпында белсенді қолданыстағы сөздердің бірі.

+süz: -сыз,- сіз болымсыздық жалғауы.

t(e)ñri: тәңірі – жаратушы мағынасын білдіреді, қазақ тіліндегі қолданысы да сол мағынаны береді.

tapla-: қабылда. «тапла» сөзі бүгінгі таңда тілімізде қолданыста емес.

tarkan: бастық. Қазіргі қазақ тілінде қолданыста жоқ.

tavgaç: қытай. Қазақ тілінде «тавгач» сөзі қолданылмайды.

tè-:деу, яғни түбірі «деу» етістігі болып табылатын бұл сөз, аздаған дыбыстық өзгеріске ұшыраған «т» дыбысы жұмсарып «д» дыбысына ауысқан. Мағынасы өзгермеген.; **+ser:** -са, -се шартты рай жалғауы.

tegi: дейін. Көне түркі тіліндегі «теги» сөзі қазақ тілінде аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырап «дейін» түрінде қолданылады.

ti[ri]g: тірі. Көне түркі тіліндегі «тириг» сөзі қазақ тілінде сол тарихи қалпында қолданылады.

törlüg: түрлі. Ескі түркі тіліндегі «төрлүг» сөзі де бастапқы қалпын сақтап қалған сөздердің бірі.

törö: заң. «Төрү» сөзі (аудармасы «заң») қазақ тілінде «заң» мағынасында қолданылмағанымен ең керемет, жоғары дәрежелі, басшы мағыналарын беретін «төре» сөзі осы «төрү» сөзінен шыққан. Сондай-ақ, халық арасында хан тұқымын да төре тұқымы деп дәріптеген. Мысалы: «малдың төресі – жылқы», «төренің орны төрде», т.б.

tört küsen: Төрт Куча. Атау сөздер. Жер-су аттары. ; **+nte:**жалғауы қазақ тіліндегі «-ында, -інде» жатыс септігімен сәйкес келеді.

tört: төрт. Қазіргі қазақ тілінде де дәл сол тарихи мағынасында қолданылады.

tüketi: Түбірі «түке» (tüke-t-i, tüke-l) сөзінен шыққан «түгел, түкел» сөзі қазіргі қазақ тілінде де дәл сол тарихи қалпында қолданылады.

tün: түн. «түн» сөзі де қазақ тілінде еш өзгеріссіз кең қолданылады.

türk: түрік. «түрк» сөзі өте кең қолданыста.

üçün: үшін – шылауы тілімізде де ескі қалпында өзгеріссіз қолданылады.

üçünç: үшінші. «үчүнч» сөзі қазақ тілінде «үшінші» болып қолданылады. Ешқандай өзгеріссіз, тарихи қалпында қолданылатын сөздер қатарында. Жалпы барлық түркі тілдерінде сандар еш өзгеріссіз қолданылады.

üd: мезгіл, уақыт. Сөздің түбірі «үд» уақыт деген сөз. «үд» сөзі қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды. Қазіргі түркі тілдес тілдердің ішінде тек алтай тілінде ғана «үд» сөзі «үй»

түрінде уақыт мағынасында қолданылады. Бірақ біз қолданып отырған бұл мәтінде «**üdsüz**» сөзі Езруа Тәңірі деп аударылады. «Езруа Тәңірі» будда дініндегі Брахма тәңірісі Зерван үшін қолданылатын соғды тілінен енген атау сөз.

ulug: үлкен. Көне ұйғыр тіліндегі «улуғ» сөзі қазақ тілінде «үлкен» мағынасынан гөрі, «жоғары мәртебелі, аса қадірлі» мағыналарында қолданылатын «ұлық» сөзімен сәйкес келеді.

y(a)rl(ı)g+ın: жарлығын. Түбірі «yarlıg» жарлық сөзінен шығатын бұл сөз қазіргі қазақ тілінде де «жарлық», «әмір», «үкім» мағыналарында қолданылады.

y(e)me: және. Қазақ тілінде «йеме» сөзі қолданылмайды.

yaz(ı)n-: жазық. «Жазық, жазықты» деп аударылатын «йазын» сөзі аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырағанымен сол мағынада бүгін де қолданыста

yazuk: жазық, күнә. «йазок» сөзі аз ғана дыбыстық өзгеріске түскен, бүгін де кең қолданылып отырған сөздердің бірі.

yêr: жер. Көне түркі тіліндегі «й» дыбысы қазақ тілінде «ж» дыбысымен айтылады. Мысалы: «йыл – жыл, йаз – жаз, йаш – жас, йарым – жарым, йаңмур – жаңбыр, йол – жол, йүк – жүк, йүрү – жүр»; +**i** - тәуелдік жалғауы III жақ жекеше түрі; +**ŋ** – тәуелдік жалғауынан кейін келетін жалғау ; +**garu +erü (+n+garu):** тәуелдік жалғауынан кейін келетін барыс септігін білдіретін жалғаулар. Заман ағымында «-ынару, -інеру»; «-ғару, -геру», «-қары, -кері» болып дыбыстық өзгерістерге түскен бұл жалғауды қазақ тілінде «-қары, -кері, -ғары, -гері, қарай» деп береміз. Мысалы: тысқары, жоғары. Сонымен қатар, «iŋerü» жалғауы қазіргі қазақ тілінде негізінен барыс септігінің «-а, -е, -ға, -ге, -қа, -ке, -а,е қарай» жалғауларын білдіреді.

yêr: жер. Қазақ тіліндегі «йер» сөзі жайында жоғарыда тоқталдық. ; +**inte:** «инте» жалғауы «-ында, -інде» жатыс септігі жалғауымен сәйкес келеді.

yme: және. Қазақ тілінде қолданыста жоқ.

yol: жол. Көне тіліміздегі «йол» сөзі қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де кең қолданылады. Көне түркі тіліндегі «й» дыбысы қазақ тілінде «ж» дыбысымен айтылады. «жол» сөзі тарихи қалпын сақтап қалған сөздердің бірі.

Қорытынды. Қорыта келе айтарымыз, көне түркі тілдерінің ішінде бүгінгі таңда өмір сүріп отырған тілдерінің бірі - қазақ тілінің сөздік құрамында көне ұйғыр тілінде қолданылған сөздер көптеп кездеседі. Бүгінгі күнге шейін тарихи мағынасын жоғалтпай, дыбыстық және мағыналық тұрғыда сол бастапқы қалпында қолданылуы қуанарлық жәйт. Дегенмен, қазіргі қазақ ғылымы көне ұйғыр тілін зерттеумен айналысу ісінде кенжелеу қалып отыр десек артық айтқандық емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Bang, Willi, Annemarie von, Gabain: «Türkische Turfan-Texte I», Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1929.
2. Bang, Willi, Annemarie von, Gabain: «Türkische Turfan-Texte II», Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1929.
3. Clark, Larry V., 1982: «The Manichean Turkic Pothi-Book», AoF IX: 145-218.
4. Clark, Larry V., 2013: Uygur Manichaeon Texts. Text Translations Commentary. Volume II. Liturgical Texts, Brepols.
5. Clauson, Gerard, 1972: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
6. Çağatay, Saadet: Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara, Ankara Üniversitesi Dilve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963.
7. Erdal, Marcel, 1991: Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon. Bd. 1-2. Wiesbaden. (Turcologica. 7.)
8. Erdal, Marcel, 2004: A Grammar of Old Turkic. Leiden.
9. Eren, Hasan: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, Bizim Büro Basım Evi, 1999.
10. Gabain, Annemaria von: «Eski Türkçenin Grameri», Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988.
11. Ölmez, Mehmet, 2021: Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit Yay., İstanbul, 3. baskı.
12. Özbay, Betül, Huastuanift. Manihaist Uygurların Tövbe Duası, TDK, Ankara. 2014.
13. Röhrborn, Klaus, 1977-1998: Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamisch-türkischen Textaus Zentralasien. Lieferung 1 a – agrig. Wiesbaden 1977; Lieferung 2 agriglan- – anta. Wiesbaden 1979; Lieferung

3 anta – asanke. Wiesbaden 1981; Lieferung 4 asankelig – ayat-. Wiesbaden 1988; Lieferung 5 ayatıl – ämgäklig. 6. ämgäksin- — ärnäk. Wiesbaden 1998.

14. Röhrborn, Klaus, 2010: Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamisch-türkischen-Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – I. Verben. Band 1: ab- – äzüglä-, Stuttgart.

15. Röhrborn, Klaus, 2015: Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamisch-türkischen-Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a - asvık, Stuttgart.

16. Tekin, Şinasi: Uygurca Metinler II Maytrisimit, Ankara, Sevinç Matbaası, 1976.

17. Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet: Türk Dilleri – Giriş-, İstanbul, Simurg Yayınları, 1999.

18. Wilkens, Jens, 2021, Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Universitätsverlag Göttingen: Göttingen.

19. Айдаров Ғұбайдолла, Көнеұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі, Алматы, 1991.

20. Древнетюркский словарь. Д.М. Насилов, И.В. Кормушин, А.В. Дыбо, У.К. Исабекова и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с.

Бектемірова С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы

ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ МЕН КОНЦЕПТУАЛДЫҚ АППАРАТЫ

Аңдатпа. Түркілердің әлем кеңістігіндегі тарихи-этникалық, мәдени, саяси, лингвистикалық, географиялық т.б. ерекшеліктері мен жетістіктері туралы жүйелі, сауатты танымының қалыптасуы және қазіргі түркі халықтары тілдерін зерттеумен байланысты құрастырылған ғылыми-концептуалдық, терминологиялық аппаратты қамтитын энциклопедиялық сөздік түркілік бірлікті, түркілік бірегейлікті жаһандануда сақтап қалу жолындағы басты шаралардың бірі. Энциклопедиялық лұғаттың басты артықшылықтарының бірі – түркітану ғылыми терминологиясы мен ғылыми-концептуалдық аппаратын оның дербес метатілі ретінде зерттеу. Мұндай зерттеулер түркі тілдеріндегі сөздердің лексикологиялық корпусын анықтауға, түркітану ғылымының жүйелі әдіснамасын қалыптастыруға, әлеуметтік пікірлерді, ғылыми метатілді қолдануды, конференция материалдарымен жұмыс істеуді, диспуттар ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Өйткені сөздіктен әлемнің тілдік бейнесін жасайтын ұлттық менталитеттің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға болады. Зерттеу бір ғана лингвистика ғылымының аясында емес, сондай-ақ антропология, әлеуметтану, мәдениеттану, когнитология, география ғылымдарының да тоғысында жүзеге асырылады. Зерттеу лингвистика, география ғылымдары әдіснамаларына сәйкес диахронды және синхронды, салыстырмалы-тарихи және диахрондық-этимологиялық, сипаттамалы және контрастивтік, статистикалық, лингвистика-математикалық және квантативтік, әлеуметтік сауалнама, концептуалдық талдау, ассоциативтік және эксперименттік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жүзеге асырылады.

Кілт сөздер: түркітану, сөздік, мета тіл, энциклопедиялық лұғат, термин, терминология, этнос, рухани-мәдени құндылық.

Аннотация. Энциклопедический словарь, включающий научно-концептуальный, терминологический аппарат, связанный с изучением языков современных тюркских народов, является одной из главных мер по сохранению тюркского единства, тюркской идентичности в глобализации. Формирование системного, грамотного представления тюрков об историко-этнических, культурных, политических, лингвистических, географических особенностях помогло раскрыть значимость формирования исторического сознания. Одним из главных преимуществ энциклопедического словаря является изучение тюркологической научной терминологии и научно – понятийного аппарата как его самостоятельной метатемы. Такие исследования позволяют определить лексикологический корпус в тюркских языках, сформировать системную методологию тюркологической науки, использовать научный метаязык, работать с материалами конференций, организовывать дискуссии. В словообразовательной системе данного источника можно выделить специфические особенности национального менталитета, создающего языковую картину мира. Исследование реализуется не только в рамках лингвистической науки, а также антропологии, социологии, культурологии, когнитологии и на стыке географических наук. С этой стороны обосновывается привлечение масштаба финансирования данного проекта. Для реализации проекта будут использованы диахронный и синхронный, сравнительно-исторический и диахронно-этимологический, описательный и контрастивный, статистический, лингво-математический и квантативный, социальный опрос, концептуальный анализ, ассоциативный и экспериментальный методы лингвистических и географических наук.

Ключевые слова: тюркология, словарь, мета-язык, энциклопедический словарь, термин, терминология, этнос, духовно-культурная ценность.

Annotation. The encyclopedic dictionary which includes scientific, conceptual, and terminological apparatus related to the study of modern Turkic people languages is one of the main measures to preserve the Turkic unity and identity in globalization. The formation of a systematic, competent representation of the Turks about historical and ethnic,